

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 82.0

Ж.Қ.Смағұлов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: jandossmagulov@mail.ru)

Әл-Фараби және ұлттық әдебиеттану ғылымының бастаулары

Мақалада қазақ ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихы қарастырылды. Автор орта ғасырлардағы М.Хорезми, Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбуғали Ибн Сина, Ә.Фирдоуси, Рабғузи, М.Қашқари, Қ.А.Яссауи, О.Хайям, Ж.Баласағұни, А.Жауһари сияқты ғұламалардың ғылыми-зерттеу еңбектерінің әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихына тікелей қатысы болғандығын дәлелдейді. Әл-Фарабидің еңбектеріне тоқталып, олардың өнер, тіл және әдебиет мәселелері мен өлеңтану саласындағы әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің шырқау биігі екендігін, ғалымның әдебиет теориясы мәселелерін қарастырудағы орны мен рөлін көрсетеді.

Кілт сөздер: ұлттық әдебиеттану, әдебиет теориясы, көркем әдебиет, сөз өнері, әдебиет мәселелері, өлең сөз, музыка өнері, Шығыс өнері мен мәдениеті, ғалымдар.

VIII ғасырлардың орта кезінде Түрік қағанаты құлағаннан кейін түркі тілдес тайпалардың мәдениеті, өнері, әдебиеті және тілінің тарихи дамуы мен өркендеуінің негізгі орталығы қазақ даласы болды. Қазақ жері мен Орта Азияда ислам дінінің тарала бастауы көшпелі өмір салтына сай мәдениетке отырықшылық қала мәдениетін енгізеді. Ірі қалалар пайда болып, олар ел басқару, сауда орталықтары болуымен қатар, мәдени, діни, өнер-білім, ғылым орталықтары ретінде да таныла бастады. Ислам дінінің толық қанат жая бастауы кең қолданылып келген руна жазуын, яғни көне түрік жазуын, тарих сахнасынан ығыстыра бастады. Мешіттердің салынуы, медреселер мен мектептердің ашылуы қалалы жерлерде діндар ғұламаларды, өнер адамдарын, оқымысты, дана адамдарды топтастырды. Алайда бұл бірден жүзеге аса қойған жоқ. Алғашқыда араб басқыншылары ислам дінін күшпен тарату мақсатында өздері басып алған елдердің мәдени және ғылыми мұраларын тас-талқан етіп қиратып, жаңа дінді таратуға кедергі келтіретін ештеңе қалдырмауды мақсат тұтты. Әрине, бұл көркем әдебиеттің дамуына да әсерін тигізбей қалмады. Ұлы ғалым Әбу Райхан Бируни «Өткен ұрпақтар ескерткіштері» аталатын еңбегінде: «Араб қолбасшысы Құтайба озбырлықпен бұрынғының бәрін талқындады, жойды. Хорезмдіктердің жазу-сызуларын, кітаптарын, бумаларын өртеді, өнер адамдары мен білімпаздарды, ғалымдарды түгел құртты. Хорезмдіктердің исламға дейінгі тарихы түгел көрге көмілді, оны қазір ешкім білмейді», — деп жазады.

IX ғасырдың соңына қарай феодалдық қарым-қатынастың дамуына байланысты Қазақстан жері мен Орта Азияда араб мәдениеті мен ғылымының ықпалы артты. Оқу, білім, өнер, әдебиет — барлығы да араб тілі, араб мәдениеті-әдебиеті ықпалында дами бастады. Ежелгі грек ғалымдарының ілімдерінің қайта тарала бастауы ғылымды дамытса, араб поэзиясы әдебиеттің тарихи сабақтастық дәстүріне сай жаңаша өсіп-жетілуіне әсер етті. Кешегі түрік тілдес тайпалардан шыққан М.Хорезми, Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбуғали Ибн Сина, Ә.Фирдоуси, Рабғузи, М.Қашқари, Қ.А.Яссауи, О.Хайям, Ж.Баласағұни, А.Жауһари, Ысқақ әл-Фараби, Жанақ әл-Қимаки сияқты тағы да басқа даналардың, өнер иелерінің, ғылым қайраткерлерінің көркем шығармалары мен ғылыми зерттеу еңбектерінің әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихына тікелей қатысы бар. Бұл ғұлама ғалымдардың еңбектерінен X–XII ғасырлардағы түркі халықтарына тән ортақ мұра болып саналатын көркем әдебиеттің өркендеуіне орай туындаған сыншылдық-эстетикалық, ғылыми-зерттеушілік,

әдеби-теориялық ой-пікірдің ғылыми ояну дәуірін көреміз. Бұл кезеңде мәдениет, ғылым, әдебиет, сәулет өнері өркендеді. Оның ішінде сөз өнеріне деген құрмет ауыз әдебиетінің, жазба әдебиеттің дамуына ықпал жасады. Филологиялық білімдер жүйесімен айналысу тек қана көркем әдебиет өкілдері ғана емес, барша зиялы қауымға тән құбылыс болды. Шешендік өнерді меңгеру, нақышты сөйлей білу, өлең шығару қабілетіне ие болу — білімді деп саналатын адамдардың міндетті түрде игеруге тиісті қасиеттері еді. Ғылыми еңбектердің көркем үлгіде келуі басты сапаларының бірі ретінде танылды. Сондықтан ғылыми трактаттардың өлең түрінде жазылуы таң қаларлық іс-әрекеттен көрі, солай болуға тиісті дәрежесінде қабылданды. Тіпті жаратылыстану ғылымымен шұғылданушылар да филология, поэтика, риторика мәселелері туралы трактаттар жазды. Мысалға, Ә.Р.Бируни мен Ибн Синаның еңбектері оған айқын дәлел. Бұл дәуірдегі білімпаздардағы энциклопедиялық білім, жан-жақты қабілеттілік бірнеше ғылым саласымен қатар айналысуына мүмкіндік берді. Бұлардың ішінен туған топырағымыздан шыққан және ұлттық мәдениет пен әдебиетке өте жақын мәселелерді сөз еткен ғалымдардың ғылыми мұраларының жан-жақты екендігінде дау жоқ.

Есімі дүние жүзіне мәлім болып, «екінші ұстаз» атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің Отырарда туып, Сыр, Қаратау бойындағы түркі тайпаларынан шыққаны белгілі. Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ғұлама ғалымдар арасынан басқа ғылым салаларымен қатар жалпы көркем өнер, оның ішінде сөз өнері туралы ғылыми түсінікті зерттеушілік тұрғыда алғаш сөз еткен әл-Фараби еді. Оның «Мемлекет қайраткерлерінің афоризмдері», «Ғылымдар энциклопедиясы», «Ғылымдарды классификациялау», «Аристотель еңбектеріне түсініктеме», «Өлең кітабы», «Өлең өнерінің қағидалары туралы», «Поэтика және поэтикалық ойлау», «Поэтикалық шығармалар түрі» т.б. еңбектері сол кездегі өнер, тіл және әдебиет мәселелері мен өлеңтану саласындағы әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің шырқау биігі болды. Тарихи шындыққа жүгінсек, әл-Фараби еңбектерінде түркі тілі мен поэзиясы зерттеу нысанасына алынған жоқ. Ол негізінен ертедегі гректердің тілі мен әдебиеті, өнері туралы ғасырлар бойы айтылып келе жатқан ғылыми-зерттеушілік ой-пікірді жалғастыра отырып, парсы және арабтардың өнері, тілі, поэзиясы төңірегінде ой қорытты. Соның негізінде жалпы көркем өнер, тіл, әдебиет мәселелерін сөз ету арқылы, олардың бүкіл адамзат қоғамындағы алатын орнын ашып берді. Фарабитанушы-ғалымдардың еңбектерінде философия, музыка, логика, этика, эстетика ғылымдары саласындағы көзқарастары тереңірек зерттеліп, Фарабидің филологиялық зерттеулері мен ақындығы сөз арасында ғана айтылып жан-жақты зерттеу нысанасына айнала қойған жоқ. Әрине, бұл жерде қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірін зерттеу барысында Фараби туралы азды-көпті пікір айтқан әдебиетші-ғалымдардың еңбектерін жоққа шығарып отырған жоқпыз. Айтпағымыз — Фарабидің тілші, әдебиетші, ақындық тұлғасының монографиялық тұрғыда толық зерттелмегені.

Ислам дінін таратушылар түркі тайпаларының арасында мұсылмандықты рухани байлықтың ықпалы арқасында орнықтыруға күш салды. Алайда арабтардың мәдени және әдеби мұрасы, рухани дүниетанымы дамуы мүлде бөлек елдің ғасырлар бойы жасаған дәстүрін бұзып не жойып жібере алмады. Керісінше, оны байыта түсті, өркендеуіне ықпал жасады. «Многие востоковеды подчеркивают большое влияние, поразительную живучесть доисламских поэтических традиций в истории арабоязычной средневековой литературы. Необходимо подчеркнуть, что в формировании эстетического мышления аль-Фараби сыграли большую роль тюркское изобразительное искусство и могучий фольклор его соотечественников. Он застал вполне сложившуюся и развитую поэтическую традицию тюркоязычных народов. Поэзия издавна имела общественное и особое художественное и историческое значение», — деп анық жазады М.С.Бурабаев [1; 8]. Олай болса, әл-Фарабидің ғұламалық тұлғасының қалыптасуын тек қана араб мәдениеті мен ғылымының жемісі деп қарау жеткіліксіз. Ол — ең алдымен өзі шыққан ортаның өкілі. Сондықтан дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуына басты әсер еткен тарихи тамырды, яғни ертедегі түркілердің, оның ішінде өз ұлтымыздың рухани байлығын, жоққа шығаруға болмайды.

Әл-Фараби түркі тайпасынан шыққан білімпаздар арасынан тұңғыш филолог ретінде танылды, тіл білімі мен әдебиет теориясының мәселелеріне тереңдеп барды. Тіл білімінің мәселелерін сөз еткен «Сөз ғылымын классификациялау», «Сөз бен әріп туралы», «Жазу өнері туралы» секілді еңбектерін жазу арқылы лингвистиканы дамытуға зор үлес қосты. Нақты айтсақ, дербес және қарапайым сөздер мен сөйлемдер туралы, күрделі және құранды сөздер мен сөйлемдер туралы, мәнерлі оқу ережелерін, тілдің заңы мен негізгі ережелерін, емле мәселелерін, дұрыс оқуға қойылатын талаптарды

қарастырды. Барлық ғылымдарды бірнеше салаға жүйелеу барысында тіл білімін ең бірінші орынға қойып, әр бөліміне нақты тоқталуының өзі көп жайды аңғартады.

Әл-Фарабидің көркем әдебиетке қарым-қатынасы екі түрлі сипатта көрінді. Ол, біріншіден, өз кезеңінде «Поэзия падишасы» аталған атақты ақын. Екіншіден, грек, парсы, араб поэзиясын ғылыми тұрғыда терең зерттеген әдебиетші-ғалым.

Орта ғасырда өмір сүрген арабтың көрнекті ақындары мен ғалымдарының, тарихшыларының айтуына қарағанда, Фараби өте көп өлең жазған деген пікір бар. Мысалы, Әбул Фарадж әл Исфганидің (879–967) «Әлағани» («Күй кітабы») атты еңбегінде атақты араб ақыны Әбу Фирастың Сайф ад Даула сарайының жарапазаншы-жаршысына айтқан мынадай сөзі келтірілген: «Поэзия — деңгеленген алтын түйе, оның басы — Әбунасыр әл-Фарабиге, мойны — Әбу Нубасқа, иығы — Омар ибн Әбу Рабағаға, кеудесі — Әбу Таммамға, қалған шек-қарнын екеуміз бөлісіп жүрміз ғой». Бұл әл-Фарабидің поэзия падишасы деген атаққа лайық шығармалар жазғанын және өз кезеңінде өте жоғары бағаланғанын көрсетеді. Осы сипаттас пікірлерді Ризокули Хидоят, Ибн Аби Усайба, Ибн Халлақандар да өз еңбектерінде айтып, Фараби жырларынан үзінді келтіре отырып, дәлелдеген. Белгілі шығыстанушы-ғалым Е.Э.Бертельс те осы пікірді қуаттайды. Өкінішке орай, Фарабидың ақындық мұрасы сақталмаған, тек бірнеше өлеңдері, бәйіттері ғана жетті. Оларға қарап отырып, Фарабидың поэзиялық мұрасын бағалау, зерттеу мүмкін емес. Әйтсе де замандастарының берген жоғарғы бағасына сүйене отырып, «поэзия падишасы» деген атаққа лайық, өз кезіндегі әдеби процестің дамуына үлес қосқан және көптеген ізбасарлар шыққан ақындық мектептің үлгісін салған, парсы және араб тілінде жазған түркі ақыны болды деген қорытындыға келеміз.

Әл-Фараби атақты ақын ғана емес, өз дәуіріндегі логика мен эстетиканы, музыка өнерін, өлең сөздің теориясын жетік меңгеріп, ғылыми тұрғыда зерттеген трактаттар жазды. Оның ішінде әдебиеттанудың өзекті салаларына арналған еңбектерінде әдебиеттің теориялық мәселелеріне байланысты өзіне дейінгі айтылып келген көзқарастарды жүйелеп, ғылыми тұрғыда дамытты. Сол арқылы әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің танымдық сипаты кеңейіп, филологиялық білімдер жүйесі қалыптаса бастады, практикалық қолдану аясы да кеңейе түсті.

Фарабидің «Өлең өнерінің қағидалары туралы» трактатында Аристотельден басталып ғасырлар бойы зерттеу нысанасына айтылып келе жатқан әдебиетті теориялық тұрғыдан тану жайындағы көзқарас жалғасын тапты. Онда поэзия туралы негізгі түсініктер кеңейіп, өнердің бір түрі ретіндегі ерекшелігі анықталды. Фараби өзі қарастырған музыка, риторика, сурет өнерлерімен салыстырғанда поэзияның сөз өнері ретіндегі сипатын, негізгі қағидаларын ғылыми жүйелеу арқылы ашып береді [2].

Әл-Фараби поэзияның өнер саласы ретіндегі негізгі табиғаты болып табылатын қағидаларын ақындар да, ғылыми тұрғыда зерттеушілер де толық түсініп, меңгеріп алуы қажеттігін атап айтады [3; 344]. Ғалымның бұл пікірінің маңыздылығы Аристотельден бері келе жатқан поэзия өнерінің қағидалары туралы тұжырымды жалғастырғаны, толықтырғаны ғана емес, араб тілінде жазылғандықтан, бүкіл Таяу Шығыс пен Орта Азияға тарап, өлең шығарушылар мен поэзияны зерттеушілердің әдеби-теориялық танымын жоғарлатуында десек, артық айтпаған болар едік.

Бұл еңбек туралы фарабитанушы-ғалымдар арасында екі түрлі пікір айтылуда. Негізгі талас — Аристотельдің «Поэтика» еңбегінде қарым-қатынасы төңірегінде. Әсіресе Фарабидің поэзияны жанрлық түрлерге жіктеуінің ғылыми-теориялық және танымдық маңызы зор. Ол поэзияны мазмұндық сипатына орай 13 жанрлық түрге қарастырады да әрқайсысына нақты анықтамалар бере отырып ерекшелейді. Олар: трагедия, дифирамб, комедия, ямб, драма, айнос, диаграмма, сатира, поэма, эпос, риторика, амфигенезис, акустика.

Бұл жіктеуді өзбек ғалымы М.М.Хайруллаев: «Глубоко изучив «Поэтику» Аристотеля и использовав ее основные принципы, Абу Насыр создал ряд трактатов по теории поэзии. Ему принадлежат, например, трактаты «О канонах искусства поэзии» и «Об (искусстве) поэзии».

Первый является своеобразным пересказом той части «Поэтики» Аристотеля, где речь идет о различных поэтических формах, которыми широко пользовались в Древней Греции», — деп Фарабиді Аристотельдің жанрлық түрлерге байланысты тұжырымдарын қайталап айтып беруші дәрежесінде таниды [4]. Бұл пікірге философ-ғалым М.С.Бурабаев: «Подобная классификация жанров поэзии не встречается в «Поэтике» и других произведениях Аристотеля», — деп үзілді-кесілді қарсы шығады [1; 42]. Аристотельдің софистика және поэзия туралы ізденістерінің аяқталмағанын және «Поэтикада» тек трагедия туралы ғана түсініктеме берілгенін тілге тиек ете келіп: «Он превзошел Аристотеля в классификации, анализе специфики и общественного назначения поэзии, и его трактат «О канонах искусства поэзии» не является своеобразным пересказом «Поэтики», — деп жа-

зады. Бұл пікірді әдебиетші-ғалымдар А.Машанов, Ә.Дәрбісәлиев, Н.Келімбетов, Т.Кәкішев т.б. да қостайды.

Шынында да Фарабидің поэзияны жанрлық түрлерге бөлген бұл жіктеуінің «Поэтикада» кездеспейтіні рас. Оны трактатының басында: «Мудрец не завершил своего изыскания даже по искусству софистики, не говоря об искусстве поэзии», — деп әл-Фараби атап көрсеткен де [3]. Бұл тұрасында орыс ғылымы А.Ф.Лосев «Трактат весьма мало соответствует его содержанию, которое здесь преподносится не только в противоречивом и малосогласованном виде, но касается почему-то в конце концов только одной трагедии. Какие существуют виды и жанры поэзии, об этом Аристотель ясно не говорит... Аристотель не умеет ни классифицировать искусство, ни формулировать специфику поэзии», — деп жазған болатын [5]. Бұл жерде біз Аристотельді төмендету арқылы әл-Фарабиді көтеріп алғымыз келіп отырған жоқ. Мүмкін, әл-Фараби Аристотель «Поэтикасының» бізге жетпеген тарауларына, немесе басқа да ғылыми еңбектерге сүйенген шығар, ол жағы белгісіз. Әйтсе де бұл трактатында Аристотельдің поэзия туралы көзқарасын дамытқанына дау жоқ. Аристотель сужденияны (ой-пікір немесе пайымдау) толық дәлелді (доказательные), диалектикалық, софистикалық деп үшке ғана бөлсе, әл-Фарабидің бұларға риторикалық, поэтикалық деген түрлерді қосуы оған айқын дәлел. Сонымен қатар Аристотельден әл-Фарабиге дейінгі поэзия жанрлық тұрғыдан өркендемеді деп ешкім де кесіп айта алмайды. Ендеше, әл-Фарабиді поэзия өнерінің қағидалары мен жанрлық түрлері жайындағы өзіне дейінгі ой-пікірлерді толықтыра отырып дамытқан, оның ғылыми жүйесін жасаған және зерттеу жолдарын анықтап берген шығыстың тұңғыш әдебиетші-ғалымы, теоретигі деуге толық мүмкіндік бар. Оған көз жеткізу үшін осы трактатта поэзияның Фараби сөз еткен басқа мәселелеріне тоқталып өтелік.

Трактатта өлең жазудағы ақындық шеберлік, софистикалық және еліктеу құбылыстары туралы ұғымының айырмашылықтары, поэзияны ғылыми тұрғыда тексеру жолдары секілді мәселелер де қарастырылған. Ғалым ақындық шеберліктің қалыптасуында ақындық түйсік пен қабылдау және олардың көркемдік суреттелуінің басты роль атқаратын себебі, өзара үйлесімдікте келуі мен сезімге әсер ету деп табады. Ал поэзияны зерттеуде ақындық пайымдаудың өлең өлшемі мен мазмұнына байланысты көрінуін басты назарда ұстау қажеттігі атап айтылады. «Ақындық түйіндеуді, — деп жазады әл-Фараби, — өлшем мен мазмұнға қарай топтастыруға болады. Өлшеміне қарай топтау әуенділікке, болмаса екпінге, тұжырымдау қай тілде екеніне байланысты, сонымен қатар музыканың деңгейіне де қатысты. Мазмұнына қарай ғылыми тұжырымдау шама-шарқынша тап басып болжау, поэзияны талдаушының, поэтикалық мәнін зерттеушінің, әр түрлі халық поэзиясы мен оның әрбір мектебін білетіндердің харекетіне кіреді» [6; 79]. Бұл пікірге әл-Фараби парсы және араб поэзиясын зерттеушілердің еңбектерімен толық таныса келіп, олардың поэзияны сатира, пэан, состязательные стихи, комедия, аллегорические, лирические, описательные т.б. деп бөліп жүргеніне көңіл аударған. Фараби де және ол айтып отырған басқа да зерттеушілер араб, парсы поэзиясын Аристотельдің «Поэтикасының» ізімен ертедегі грек поэзиясына тән үлгілерге сай жіктегені анық байқалады. Бұл жерде біз осы трактатты қазақ тіліне тәржімалаған А.Нысаналин аудармасына тоқтала кеткіміз келіп отыр. Жоғарыда айтылғандай, әл-Фараби араб және парсы поэзиясын 7-ге жіктесе, ал А.Нысаналин аудармасында 6 ғана [6]. Оларды сатира, поэтика, айтыс, комедия, газель, жұмбақ деп аударған. Бұл ғылыми дәл аударма емес. Өйткені әл-Фараби өз жіктеуінде поэзиялық шығармалардың мазмұны мен тақырыбына баса назар аудара келіп, оларды жанрлық түр дәрежесіне анықтаған. Біздің ойымызша, пэан дегенді поэтика деп аударудың еш қисыны жоқ. Пэан ертедегі гректерге құдайларға арналған (мысалы, Аполлонға) хор лирикасы (хоровая лирика) болса, арабтарда мақтау өлең, ода үлгісінде келеді. Сол сияқты состязательный дегеннің ертедегі түріктердің немесе біздің айтысымызға еш қатысы жоқ. Фараби состязательный дегенде ертедегі гректердің трагик-ақындарының өлеңмен жарысуын алып отыр. Бұл мүшайраға жақын. Ал газель мен жұмбақтың жіктеуге еніп кеткені және описательный ұғымына дәл балама табылмай түсіп қалғаны түсініксіз. Негізінде жазба жәдігерлік мұраны аударуда ғылыми дәлдік, теориялық терең білім және жауапкершілік қажет. Әйтпесе ол аударманы пайдаланушыларды қателіктерге ұшыратуы немесе басқа бағытқа салып жіберуі мүмкін. Әл-Фараби жіктеулерінің дәл мағынасын бере алмаған және тағы да басқа шалағай аударылған тұстары бар бұл аударма ғылыми айналымға еніп кетті. Мысалы, Н.Келімбетов өз еңбегінде поэзияны 7-ге бөлген Фараби жіктеуін емес, А.Нысаналин аудармасындағы жіктеуді дәл сол қалпында пайдаланған [7]. Біздің ойымызша, әл-Фарабидің араб, парсы поэзиясын жіктеуі төмендегідей болуға тиіс. Олар: сатира, немесе сатиралық, мадақтау өлеңдер, немесе ода, айтыс өлеңдер, немесе мүшайра,

аллегориялық, немесе тұспал өлеңдер, лирикалық, суреттемелік. Әрине, дәлме-дәл мағынада болмауы мүмкін, әйтсе де түпнұсқаға жақын.

Трактатта әл-Фараби өлең өлшемдері мен фабула мәселесіне араб, парсы және ертедегі грек поэзиясына салыстырмалық талдауларға бару арқылы теориялық тұжырым жасағаны байқалады. Әл-Фарабидің поэзия қағидаларына тікелей қатынасы болмаса да өз кезеңіндегі ақындарды үш топқа бөлуі, әрқайсысына сипаттама беруі әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Олардың алғашқысы — өлең жазу қағидаларымен толық таныс болмаса да табиғат берген үлкен талантының арқасында тамаша туындылар жаза алатындар, ал екінші тобына жататындар, табиғи дарыны болмаса да поэзия қағидаларын толық меңгеру арқылы өлең жазатындар, үшіншісі осы екеуіне еліктеушілер деп бөлінеді. Ақындарды, көркем әдебиетпен шұғылданушыларды Фарабише топтастыру олардың өнерпаздық тұлғасын бағалау мен әдебиет тарихындағы орнын белгілеудегі зерттеулерге қажет екені айқын. Фарабидің ақындар туралы бұл көзқарасы қазақ әдебиеттану ғылымында Абайдың сыншылдық-эстетикалық, Шоқан мен А.Байтұрсыновтың ғылыми ойларында көрініс тапса, Е.Ысмайыловтың «Ақындар» монографиясында ғылыми тұрғыда тұжырымдалғаны белгілі.

Әл-Фарабидің қағидалары туралы ғылыми-зерттеушілік көзқарасы «Өлең кітабы» атты еңбегінде жалғасын тапты. Оны кейде «Поэзия өнері туралы» деп те атап жүр. Өз кезіндегі араб поэзиясына теориялық талдау жасау арқылы өлең құрылысын тексеруді мақсат тұтқан бұл трактатында өлең өнерінің ішкі заңдылықтарын ашып берген.

Әл-Фараби ең алдымен араб поэзиясында қалыптасқан негізгі ережелерді анықтау үшін олардың бәйіт құрылысында кездесетін 11 түрлі ерекшелігін көрсетеді [3; 383].

Әл-Фараби бәйітті шығарудағы талап етілетін осы ережелерді санамалап көрсете келе, өлең ырғағы мен ұйқасының әуенге сайма-сай үйлесімдікте болуына кеңінен тоқталады. Сонымен қатар бұл ережелерді басқа халықтар поэзиясында қандай сипатта келетінін салыстырмалық талдаулар жасау арқылы тексереді. Атақты Гомер өлеңдерімен салыстыруы «Иллиада», «Одиссеямен» таныс болғанын айғақтайды.

Трактатта өлең жазудағы ақындық шеберлік пен поэтикалық еліктеу, поэзияны ғылыми тұрғыда тексеру жолдары секілді мәселелер туралы да ой қортылады. Фарабидің көрсетуінше, еліктеу — ақынның ой өрісі үшін өте қажетті құбылыс, ақындық шеберлікті меңгерудегі белгілі бір стильге байланысты қалыптасатын тәсіл.

Ғалым әл-Фараби «Мемлекет қайраткерлерінің афоризмдері», «Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдарды класификациялау туралы» секілді трактаттарында поэзияның қоғамдық мәні мен орны, түрлері, поэтикалық табиғаты, силлогизмге қарым-қатынасы секілді өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыда зерттеді. Бұларға қоса бізге жетпей жоғалып кеткен «Өлең ырғағы», «Ырғақ пен өлең туралы», «Өлең және ұйқас туралы сөз», «Поэзия өнерінің негіздері» сияқты трактаттары болғанын ескерсек, әл-Фарабидің әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірді қандай дәрежеге дейін ғылыми биіктеткені мен тереңдеткені айтпаса да түсінікті. Ғұлама ғалымның әдебиетке қатысты зерттеулерін ұлттық әдебиеттану ғылымының қайнар көзі, үлкен арнаға апарар бастауы деп санаймыз.

Әл-Фараби өз еңбектері арқылы әдебиеттің өнер екенін танытты, адамзат қоғамындағы тәрбиелік, эстетикалық мәнін айқындады. Бұл — бір.

Екіншіден, әдебиетті теориялық тұрғыдан тану туралы ғылыми саласының негізін салушылардың бірі ретінде танылды. Әдеби-теориялық таным мен филологиялық білімдер жүйесінің қалыптасуы мен таралуына зор еңбек сіңірді. Аристотель «Поэтикасынан» бері келе жатқан теориялық ұғым-түсініктерді толықтыра таратты, ғылыми тұрғыда орнықтырды.

Үшіншіден, поэтикалық образдық және өлең сөздің көркемдік ерекшелігі туралы ұғымдарды қалыптастырды, ғылыми дәлелдеді.

Төртіншіден, өз дәуіріндегі поэзияны жанрлық түрлерге бөліп, ғылыми анықтамасын алғаш рет жазу арқылы зерттеушілік айналымға қосты. Бұл түркі халықтары әдебиетінің жанрлық дамуына өз әсерін тигізбей қалмады.

Бесіншіден, ежелгі дәуірдегі араб, парсы, грек поэзиясының тарихи арналары, өнер адамдарының өнерпаздық тұлғасы, жырлаған тақырыбы мен композициялық құрылысы, өлең сөздің теориясын, оның ішінде өлең өлшемі, шумақ, ырғақ, ұйқас, буын, бунақ, тармақ және әуезділігін ғылыми тұрғыда тексерді. Егер поэтика, риторика және өлеңтану саласындағы жұмыстармен Батыс Еуропада XVI ғасырдағы И.Вида (Италия), Ю.Ц.Скалигер (Франция), Я.Понтан (Германия), т.б. бастап қана, Ресейде XVII ғасырдан (Л.Зизаний, Макарий, М.Г.Смотрицкий, Феофан Прокопович) ғана

шұғылдана бастағанын ескерсек, әл-Фарабиді әдебиет теориясы пәнінің негізін салушылардың бірі деп бағалау керек. Ғұлама ғалымның «Музыканың ұлы кітабы» еңбегіндегі алғы сөзде жазған мына пікірі әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. «Чтобы статья хорошим теоретиком в какой бы то ни было науке, необходимы три условия:

Во-первых, хорошо знать все ее начала (принципы).

Во-вторых, уметь делать необходимые выводы из этих начал и данных, относящихся к этой науке.

В-третьих, уметь отвечать на ошибочные высказывания в данной науке, анализировать мнения, высказанные другими авторами, чтобы отличить истину от лжи и исправить их ошибки» [3; 73].

Алтыншыдан, әл-Фараби — тілші. Тіл білімі ғылымының өзекті мәселелері туралы еңбектері өз кезеңіндегі зерттеушілік ойға үлкен үлес болып қосылды.

Жетіншіден, әл-Фараби — сыншы. Өз дәуіріндегі әдеби процеске белсене араласты, «ғылыми-элеуметтік ой-пікірлерімен қатар, эстетикалық таным-біліктің қайнар көзін бұрынғыдан да кеңірек ашып, адамзаттық мәдениетке үлес болып қосылатын үлгілерді мол тастап кетті» [8].

Сегізіншіден, әл-Фараби — өз дәуірінде «поэзия падишасы» атанған классик акын. Оның шығармашылығы мен поэзия туралы трактаттары түркі тайпаларының көркемдік дамуына әсер етпей қалмады. Әрине, өлеңтану саласындағы ойлары түркі тайпалары поэзиясында практикалық тұрғыда толық жүзеге асты деп кесіп айту қиын. Кез келген елдің әдебиеті дамудың тарихи сабақтастығы принципін сақтай отырып, басқа халықтың әдебиетімен тығыз әдеби байланыста болатыны белгілі. Ендеше ертедегі түркі поэзиясында классикалық өлең өлшемдерін басшылыққа алып өлең жазуға деген талпыныс болмады дей алмаймыз. Әдеби-теориялық ой-пікір жетекшілік роль атқару арқылы өлеңтану саласындағы таным-білікті қалыптастырды. Сонымен қатар араб, парсы поэзиясының әсері де болды. Түркі поэзиясы өлең құрылысы, тақырып, мазмұн т.б. жағынан ғана емес, жанрлық түрлермен де байыды. Бәйіт, рубаят, қисса жазуға да еліктеушілер аз болмаған. Мысалға, әл-Фарабиден бір ғасыр кейін өмір сүрген Ибн Сина рубаяттар, қисса, дастан, әңгімелер жазған. Оның «Уржаза» шығармасы араб және парсы поэзиясындағы раджаз өлшемімен, яғни буындардың ұзын және қысқа болып келу ережесіндегі өлең түрімен, жазылған. «Саламан және Ибсал», «Жүсіп туралы» қиссалары да бар. Ал атақты Ибн Сина ертедегі араб әдебиетінің өкілі делініп танылмайды. Әл-Фарабидің арабтарға қандай қарым-қатынасы болса, Ибн Синаның бізге де сондай қатысы бар екенін естен шығармаған абзал. Алтын Орда дәуірінің егжей-тегжейіне дейін зерттеген ғалым А.Ю.Якубовский бұл кезеңді тексерген басқа да ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, былай дейді: «Не было отдельной народности или племени, которое носило имя узбеков. В начале XVI века узбеки как народ не представляли собой еще прочного этнического единства» [9]. Көне жазба жәдігерлік мұраны тексергенде бұл көп жағдайда назардан тыс қалып жүр. Егер тарихи шындық тұрғысынан қарасак, «Дүниеде төрт-ақ ғалым болған. Атап айтқанда, екеуі исламға дініне дейін — Аристотель мен Александр Афродезейский, екеуі исламда — Әбу Насыр әл-Фараби мен Әбу Әли Ибн Сина», — деген баға тегін айтылмаған.

Қорыта келгенде, Әбу Насыр әл-Фараби түркі тайпаларынан шыққан тұңғыш филолог-ғалым деген тұжырымға тоқталамыз. Сондықтан ұлттық әдебиеттану ғылымының түпкі төркіні ұлы ғалымның еңбектерінен бастау алып өркен жая бастады деуге толық негіз бар. Шығыстың өскелең өнері-мәдениетіне, ғылым мен тіл-әдебиетіне менсінбеушілікпен қарап, «мұсылман оқымыстылар әлемдік өркениетке ештеңе қоса алмады, олар ислам дінінің фанатизмінде қалды» деген еуроцентристік көзқарастың ықпалында көне тарихымызды жоққа шығара берудің заманы өтті. А.С.Пушкин бір сөзінде «араб оқымыстылары Батыс Еуропаға алгебра мен Аристотельді тарту етті, ал татар-монғолдар Ресейге бүлдіріп-құрту, қырып-жоюдан басқа ештеңе әкелмеді» деп жазуы тегін емес. Сол араб оқымыстыларының көпшілігі түркі тайпаларынан шыққаны тарихи шындық. «Бағдат шаһарында мұсылман елдерінің көптеген әдебиетшілері мен ғалымдары болған, олардың басым көпшілігі Таяу Шығыс пен Орта Азиядан еді» деген академик В.В.Бартольдтің сөзінде үлкен ақиқат жатыр. Сол дәуірдегі ғылым тарихында «Әл Сығанақи», «Әл Түркістани», «Әл Қыпшақи», «Ибн Түрік» деген әдебиетшілер мен ғалымдардың есімдерінің кездесуі, ертедегі түркі тайпаларынан шыққан оқымыстылардың ғылым-білім, өнер мен әдебиеттің дамуына зор үлес қосқанын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1 Бурабаев М.С. Философия искусства А.Н. Аль-Фараби // Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. — Алма-Ата, 1993.

- 2 Смагулов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. — Алматы, 1999. — 23-б.
- 3 Аль Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. — Алма-Ата, 1993.
- 4 Хайруллаев М.М. Абу-Наср Аль-Фараби. — М., 1982. — 137-б.
- 5 Лосев А.Ф. История античной эстетики. — М., 1975. — С. 460.
- 6 Ежелгі дәуір әдебиеті: Хрестоматия. — Алматы, 1991. — С. 79.
- 7 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. — Алматы, 1991. — 121-б.
- 8 Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. — Алматы, 1994. — 20-б.
- 9 Якубовский А.Ю., Греков Б.Д. Золотая Орда и ее падение. — М., 1950. — С. 302.

Ж.К.Смагулов

Аль-Фараби и истоки становления национального литературоведения

В статье рассмотрены вопросы становления и исследования теории литературы. Автором проанализированы научно-исследовательские работы ученых эпохи Средневековья: М.Хорезми, Абу Насыр аль-Фараби, Абу Райхан аль-Бируни, Аbugали Ибн Сина, А.Фирдоуси, Рабгузи, М.Кашкари, К.А.Яссауи, О.Хайяма, Ж.Баласагуни, А.Жаухари. Особое внимание автор обращает на роль и место научных работ аль-Фараби по литературе, музыке, логике, который целенаправленно занимался проблемами теории литературы.

Zh.K.Smagulov

Al-Farabi and sources of formation of national literary criticism

In article the history of formation and research of the theory of literature is considered. The author analyzes research works of scientists of an era средневековья М.Horezmi, Abu Nasyr al-Farabi, ABBA District khan al-Biruni, Abugali Ibn Hsing, Ә.Фирдауси, Rabguzi, M.Kashkari, K.A.Yassau, O.Khayyam, Zh.Balasaguni, A.Zhaukhari. Special attention pays for a role and a place of scientific works of al-Farabi on literature, music, logic who purposefully took the problems of the literature theory.

References

- 1 Burabayev M.S. *Filosofiya of A.N. al Farabi* // Al Farabi's art. Treatises about music and poetry, Alma-Ata, 1993.
- 2 Smagulov Zh. *Istoriya of the Kazakh literary criticism*, Almaty, 1999.
- 3 Al Farabi. *Treatises about music and poetry*, Almaty, 1993.
- 4 Hayrullayev M.M. *Abu-Nasyr al-Farabi*, Moscow, 1982.
- 5 Losev A.F. *Istoriya of an antique esthetics*, Moscow, 1975.
- 6 *Literature of the antique period. Anthology*, Almaty, 1991.
- 7 Kelimbetov N. *Literatura antique period*, Almaty, 1991.
- 8 Kakishev T. *Istoriya of the Kazakh literary criticism*, Almaty, 1994.
- 9 Yakubovsky A.Yu., Grekov B.D. *Golden Horde and its falling*, Moscow, 1950.